

Klaudiusz FROSS

SAKRALNA ARCHITEKTURA DREWNIANA A TWÓRCZA KONTYNUACJA TRADYCJI

*cyt.: „...Sztuka kościelna od prawieków
łączyła się z najwyższym lotem,
gdy człowiek umiał myśl swą przekuć,
w poezję form i sztuk klejnoty...”*

*Tadeusz Teodorowicz-Todorowski
Gliwice 1990*

Streszczenie. Drewniane kościoły i cerkwie są niejako muzeami sztuki ludowej. Są skarbnicą znaków, symboli i form rodzinnych. To bogactwo informacji może posłużyć do kształtowania współczesnych obiektów sakralnych z poszanowaniem zasad kontynuacji tradycji. Ta bogata spuścizna budownictwa drewnianego może także stać się kanwą, budowy form semiotycznych nowo projektowanych obiektów czy zespołów.

SACRAL WOODEN ARCHITECTURE, AND CREACTIVE CONTINUATION OF TRADITION

Summary. To some extent woodeen Catholic and Orthodox churches are museums of folk art. They are repositories of native signs, symbols and forms. This riches of information can be used for design modern sacred objects with respect to the principle of continuation of tradition. This rich heritage of wooden building may become a groundwork for constructing semiotic forms of newly designed objects or complexes.

Drewniane kościoły i cerkwie są niejako muzeami sztuki ludowej we wszystkich artystycznych kierunkach, w budownictwie, rzeźbie, malarstwie tablicowym i ściennym. [1]

„Szczególną uwagę obcych i naszych uczonych zwracały często kościoły i cerkwie drewniane, nader jeszcze liczne na Ziemiach Śląskich i dawnej Rzeczypospolitej Polskiej. Kiedy na Zachodzie z wyjątkiem Norwegii i jednego kościoła w Greenstead w Anglii drewniane kościoły znikły na zawsze od dawna, to Słowiańszczyzna zachodnia (nie mówiąc już o wschodzie) zachowała gdzieniegdzie nawet w przeważającej ilości owe tak zaciekawiające budowle (...). W Królestwie Polskim zachowała się również garść tych zabytków. Natomiast Litwa i Białoruś cieszą się do dziś wielką jeszcze liczbą drewnianych kościołów i cerkiewek. (...) Natomiast Galicya zachodnia i wschodnia, zwłaszcza jej górzysta połać, pełna jest jeszcze tych budowli, które często od powiatu do powiatu zmieniają swoje zewnętrzne znamię i wewnętrzny układ”.

[2]

Tak pisał w 1903 roku K. Mokłowski w książce pt. „Sztuka ludowa w Polsce”.

KOŚCIOŁY DREWNIANE

Prototypem drewnianych kościołów wiejskich są kamienne kościoły, również model drewnianego domu dla Boga w XV w. kościoły gotyckie, a w XVIII w. barokowe, z przeniesieniem form i szczegółów stylowych najmniej nawet temu materiałowi odpowiadających.

Kościoły łaćńskie inaczej niż cerkwie zmieniały się z każdą epoką dziejową. Ulegały w swych formach i zasadniczych podstawach wpływom stylowym budownictwa kamiennego. Odzwierciedlały w historycznym przebiegu życie społeczeństwa i ludu, który je wznosił. To dostosowanie się pod każdym względem do wymagań i upodobań czasu znajduje przede wszystkim swój wyraz w architekturze społeczeństw zachodnich, w przeciwieństwie do społeczeństw wschodnich, dla których stagnacja, bierność są charakterystycznymi cechami. Ale to właśnie sprawia, że zabytki budownictwa na wschodzie mają wyjątkowe znaczenie.

Kościóły Śląskie, Podhalańskie, Małopolskie

XIV i XV w.

Frontową facjatę stanowi czworoboczna dzwonnica u dołu szersza, będąca kruchtą, zwężająca się ku górze, a następnie rozszerzająca się w kształcie głowy z piramidalnym nakryciem. Budynek kościoła, prostokąt z prezbiterium zakończonym połową ośmiokąta łączy się z trzecią częścią - wieżą dzwonową. Ściany kościoła i dzwonnicy otaczają soboty.

XVI i XVIII w.

Wieża dzwonowa traci strzelistość i charakter gotycki, staje się niższa i szersza, często stoi oddzielona od kościoła, ma kopułę banistą zamiast dachu brogowego, na szczycie dachu ma małą sygnaturkę. Soboty słupowe luźno dostawione powstały pod wpływem kruzganków zamkowych i podcieni miejskich. Dach wspiera się na systemie rysiów. Warto zwrócić uwagę na to, że zdobnictwo polskie jest wgłębne, natomiast norweskie wypukłe. [3]

Kościóły na Rusi

Trójdziałowe, w późniejszych czasach wieża staje się jednocześnie kruchtą. Zbliżają się do najczęstszego typu cerkiewnego na Rusi. Na wschodzie kościoły przybierają czasem typ zachodni, np. w Jabłonowie pod Kołomyją wyraźny krzyż grecki został przemieniony na łaćński, przez huculskiego cieślę, poprzez przedłużenie jednego ramienia przy wejściu. Widać z powyższego, jak silny był wpływ kultury łaćńskiej. Nawet zarys zewnętrzny im dalej na zachód gubi swoje bizantyjskie znamię.

CERKWIE DREWNIANE

Cerkwie łemkowskie w Polsce

Drewniane cerkwie łemkowskie rozsiane na zboczach Beskidu Niskiego są pamiątką wiary, upodobań artystycznych i umiejętności ludu górskiego. [4] Jak zatem wyglądała „modelowa” cerkiew łemkowska?

Charakterystyczne dla wszystkich tych świątyń jest niezwykle harmonijne i piękne wkomponowanie ich brył w otaczającą przyrodę: na niewielkim wzniesieniu albo na tarasie skromne-

go zbrocza. Wraz z cmentarzami przycerkiewnymi otaczane były ogrodzeniami z bali ułożonych na zrąb, a często z kamieni spojonych gliną, krytymi gontowym daszkiem i z wejściem-bramką zwieńczoną krzyżem.

Cerkwie te są trójdzielne, zgodnie z kanonem architektury cerkiewnej świątynie mają być przypomnieniem wszechświata, w którym jest miejsce dla Boga - prezbiterium, dla ludzi, którzy do niego dążą - nawa, oraz miejsce dla błądzących, grzesznych i kobiet „nieczystych” - babiniec. Ma to swoje odzwierciedlenie w bryłach cerkwi, które są trójrzębowe, przy czym zrąb nawy jest wyższy od zrębów prezbiterium i babinca, a rzuty wszystkich trzech są zazwyczaj zbliżone do kwadratu. Nawy, prezbiteria, a często i babinice zamknięte są zwieńczeniami o formie namiotowej, uskokowo łamanej (jest to odpowiednik kopuły w murowanym budownictwie cerkiewnym).

Od końca XVIII lub początku XIX wieku owe „kopuły” zastępowano dachami dwuspadowymi, nierzadko jednokalenicowymi. Od strony zachodniej nad babiniec wznosi się potężna wieża-dzwonnica, czworoboczna, o pochyłych ścianach, z izbicą. Pierwotnie dzwonnice były wolnostojące. Cechą charakterystyczną dla owej „klasycznej” cerkwi łemkowskiej jest spiętrzenie poszczególnych elementów jej bryły, postępujące od wschodu ku zachodowi - czyli od prezbiterium, przez nawę ku wieży.

Zachwiało to symetrią i centralnością układu przestrzennego, właściwymi dla architektury cerkiewnej. Ich pamiętką są już tylko stopniowane zazwyczaj w proporcjach baniaste hełmy, zwieńczone pozornymi latarniami na wzór barokowych wieżyczek. [5]

Najstarsze z istniejących dzisiaj cerkwi łemkowskich pochodzą z XVII wieku (Powroźnik, Owczary). [6] Za najpiękniejszy przykład cerkwi typu wschodniołemkowskiego uważana jest świątynia w Turzańsku (woj.krośnieńskie). Do innych zachowanych przykładów należą cerkwie w: Szczawnem, Zdyni, Świątkowej Małej, Świątkowej Wielkiej, Katoniu, Komańczy, Rzepedzi w województwie krośnieńskim oraz w Kwiatoniu, Łabowej, Hańczowej, Skwirtnem w województwie nowosądeckim.

Cerkwie w regionie białostockim i na Rusi

Budowle cerkiewne na Rusi powstałe na greckich wzorach nie poddawały się wpływom sztuki zachodniej. Romantyzm, Gotyck czy Renesans wpływały na ornamentykę, ale charakteru miejscowego nie zmieniały.

Cerkwie są mniejsze od kościołów łacińskich. Obrzędowość i liturgia są intymne i ukryte przed oczami uczestników nabożeństwa - małe prezbiterium, dostępne jedynie dla kapłana i oddzielone od wiernych przegrodą-ścianą ikonostasową. Występuje podział wiernych ze względu na płeć - nawa i babiniec. Cerkwie na Rusi są wolne od wpływów bizantyjskich, mają charakterystyczne dla siebie formy nie biorąc nic ze spuścizny bizantyjskiej prócz typu i planu. Typ trójdziałowy, w którym krzyż grecki występuje w szczątkowej formie - ramiona odłamane.

Rzut poziomy jest podłużny, składający się babinca, nawy głównej i części ołtarzowej (sanktuarium). Poszczególne pomieszczenia o odmiennej funkcji są oddzielone, wewnątrz nie jest jednolitą całością, tworzy osobne segmenty.

Zarówno cerkwie ruskie, jak i z terenów na wschód od Sanu i obszaru Ukrainy różnią się od rosyjskich. Są bezwieżowe, jedno- lub trójkopułowe, z zaakcentowanym członem środkowym - nawą szerszą i wyższą (np. prawosławna cerkiew cmentarna w Sobistyniu w woj. białostockim).

Soboty - częścią wspólną kościołów i cerkwi

Na zachodzie, wschodzie i Skandynawii świątynie posiadają ganki-soboty (w Norwegii lob.). Soboty spełniają cel praktyczny. Na gankach tych mieści się występujący od ścian dach odprowadzający wodę z daleka od ścian głównych budowli. Podczas nabożeństwa pozwalają części pobożnych pomieścić się w pobliżu sanktuarium.

DZWONNICE

Dzwonnice posiadają odmienną konstrukcję od kościołów. Mogły być przesunięte do kruchty kościoła lub cerkwi, ale nigdy nie wiązały się organicznie z budynkiem kościelnym. Na wschodzie i zachodzie kształt wież dzwonowych zwęża się ku górze. Dopiero ostatnie piętro opatrzone jest wysuniętymi belkami osłoniętymi ozdobnie dranicą, na których wspierają się arkadowe okienka na cztery strony świata zwrócone. Wewnątrz dzielą się na piętra i przypominają wieże w zamkach obronnych. Kościoły i cerkwie często miały charakter obronny.

Przed wrogiem bronił się kościół św. Jakuba w Sandomierzu, kościół św. Andrzeja, a renesansowy kościół Bernardynów we Lwowie należał do systemu obronnego miasta. Również kościół farny w Drohobyczu z XV w. ma wieżę dzwonową, która mogła służyć równocześnie za obronną.

Dzwonnice budowano zazwyczaj osobno, co odpowiada tradycji chrześcijańskiej (np. w Gidlach, w Bochni). Wieża dzwonowa na Rusi stanowi budynek sam dla siebie. Rzadko i najczęściej pod wpływem gotyku dzwonnice są złączone z cerkwią. To połączenie jest luźne, tak aby w każdej chwili dzwonnice można było oddzielić od świątyni bez jej uszkodzenia. Dopiero wiek XV w Polsce złączył wieżę z kościołem, tworząc jednolitą na zewnątrz sylwetkę (np. kościół w Dębnie, Chochołowie, św. Marcina w Zawadzie pod Tarnowem). [7]

TWÓRCZA KONTYNUACJA TRADYCJI, A CHARAKTER BUDYNKU SAKRALNEGO

Co sprawia, że architektura ma wygląd „sakralny”?

Nie ma sylwety sakralnej, charakteru sakralnego nie może nadać również motyw dekoracyjny. Odpowiedź na to pytanie formułuje Maria E. Rosier-Siedlecka w książce „Posoborowa architektura sakralna”. [8]

Według autorki elementami, które tworzą architekturę sakralną, są: proporcje, gra światła, poetyka wnętrza, prostota, szczerść, ważna jest przejrzystość i czytelność koncepcji, a przede wszystkim szukanie prawdy i autentyzmu.

Wymienione powyżej cechy łączy w sobie właśnie drewniana architektura sakralna. To ona może być skarbnicą znaków i form semiotycznych dla współczesnej architektury. Architekci często zapominają o bogactwie informacji, jakie można odnaleźć w sakralnym budownictwie drewnianym. Mogłyby one posłużyć do kształtowania nowych form z poszanowaniem zasad kontynuacji tradycji. Oczywiście nie chodzi tu o naśladownictwo. Ta bogata spuścizna tradycji budownictwa drewnianego może stać się kanwą, budowy form semiotycznych nowo projektowanych obiektów czy zespołów.

Jak pisze Jean Guitton: „Idzie o to, aby kościół łączył otwarcie się na przyszłość, wierność przeszłości, wielorakość wypowiedzi, elastyczność i rozrost, które są znakami życia z substancjonalną ciągłością, która jest znakiem prawdy”.

Jednym z elementów kreowania aspektów semiotycznych współczesnej architektury sakralnej w Polsce może być twórcza integracja trzech głównych kierunków kulturowych: katolickiego, prawosławnego i unickiego. Nawiązują w ten sposób do aktualnych kierunków ekumenicznych.

Często sięgnięcie do przykładów historycznych z ich swoistościami i symboliką tworzy dobry kontekst dla projektowania.

Zamierzeniem koncepcji powinno być to, aby architektura swą prostotą służyła jako tło wydarzeń liturgicznych, aby nie znaczyła, lecz była miejscem. Forma nie może być zbyt gadatliwa, aby kościół kojarzył się ze szlachetnym pięknem a nie z bogactwem. Nadrzędnym celem powinno być uzyskanie czytelnego układu brył kościoła oraz dobrych proporcji pomiędzy dzwonnica, korpusem i absydą. Nie można przyjmować ornamentalności jako zasady naczelnej. Należy raczej dążyć do tego, aby wszystko w „strefie” kościoła odznaczało się ładem i celowością. Właśnie w sakralnej architekturze drewnianej nie ma dramatyzowania, wystawności na pokaz, triumfalizmu. Widać w niej raczej szukania harmonii, równowagi, poezji, a przede wszystkim prawdziwości.

Henryk Drzewiecki w artykule w czasopiśmie „Architektura” (nr 5/83) podejmuje temat budownictwa sakralnego. Uważa on, że architektura kościelna jako uosobienie tradycji powinna zerwać z formami nowoczesnymi, ponieważ wyrosły one na gruncie totalnej negacji tradycji. Nie należy tworzyć za wszelką cenę najnowszej architektury byle innej od dawnej.

„Czyniąc architekturę powinniśmy myśleć kategoriami klasycznej tradycji kultury chrześcijańskiej Europy, bowiem forma wcale nie wynika z funkcji, ale wynika z kultury.” [9]

Można powiedzieć, że czas dynamicznego budowania kościołów w Polsce zakończył się. Nadszedł teraz czas oceny dokonanego dzieła. Można również się zastanowić, ile nowych kościołów może dorównać w proporcjach, prostocie, szczerości i sile wyrazu tym często bardzo skromnym drewnianym obiektom sakralnym.

Rys.1. Szkic kościoła drewnianego - Osiek, Ziemia Małopolska (rys.autora)

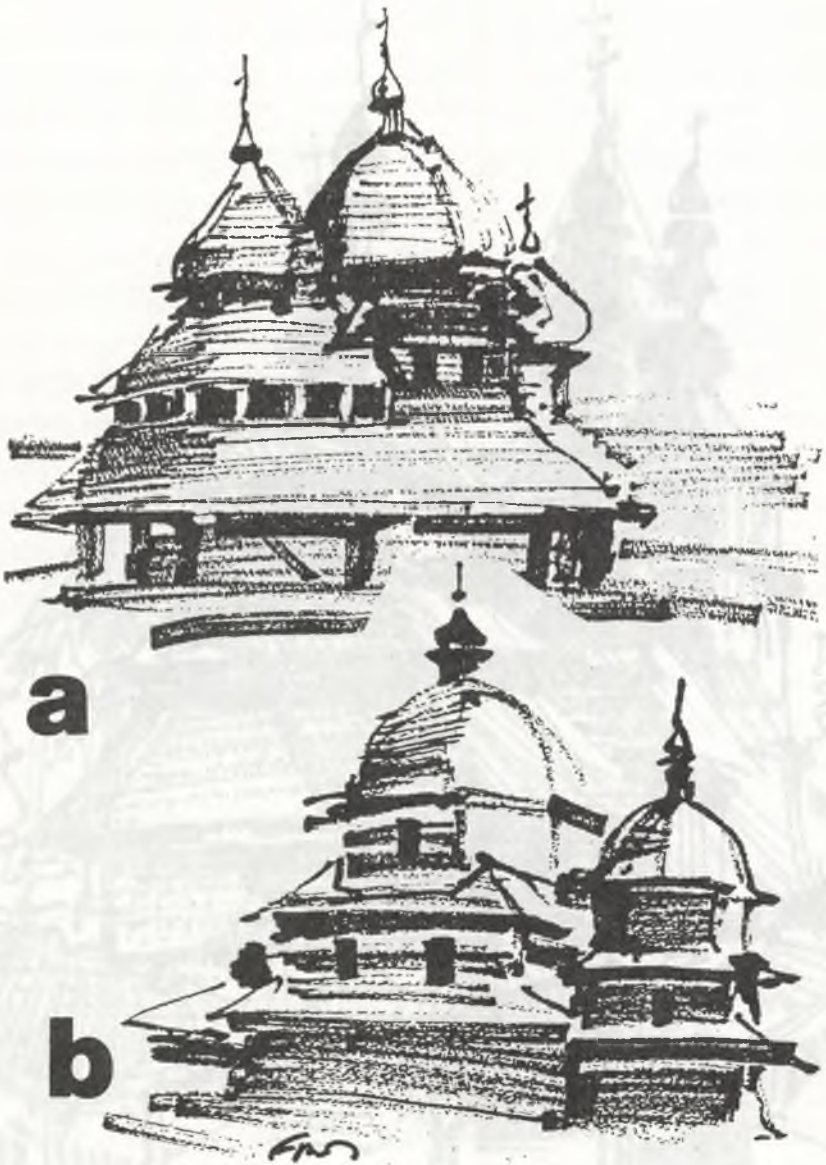
Fig.1. Outline of a wooden church - Osiek. Little Poland (author's drawing)

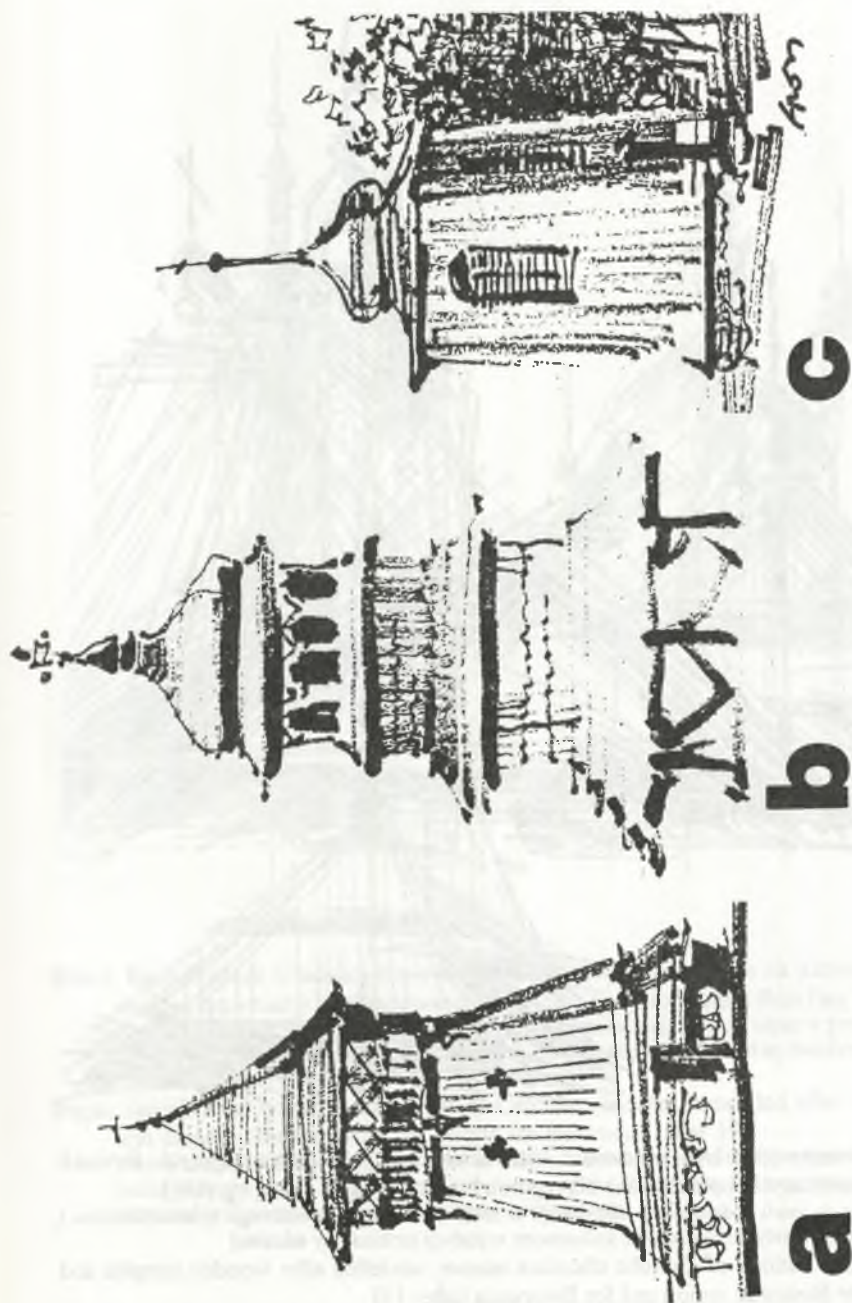
Rys.2. Szkic cerkwi łemkowskiej - Owczary woj. nowosądeckie (rys autora)

Fig.2. Outline of Lemkavian Orthodox church - Owczary. Nowy Sącz Voivodship. (author's drawing)

Rys.3. Szkice cerkwi drewnianych: a) Chotyniec woj. przemyskie, b) Hrebenne, woj. zamojskie (rys.autora)

Fig.3. Outlines of Orthodox churches: a) Chotyniec. Przemysł Voivodship, b) Hrebenne. zamość Voivodship. (author's drawing)

Rys. 4. Szkice dzwonnicy drewnianych: a) w Bochni, b) w Starym Łyścu, c) w Zaborowie

Fig. 4. Outlines of wooden belfries: a) in Bochnia, b) in Stary Łysiec, c) in Zaborów

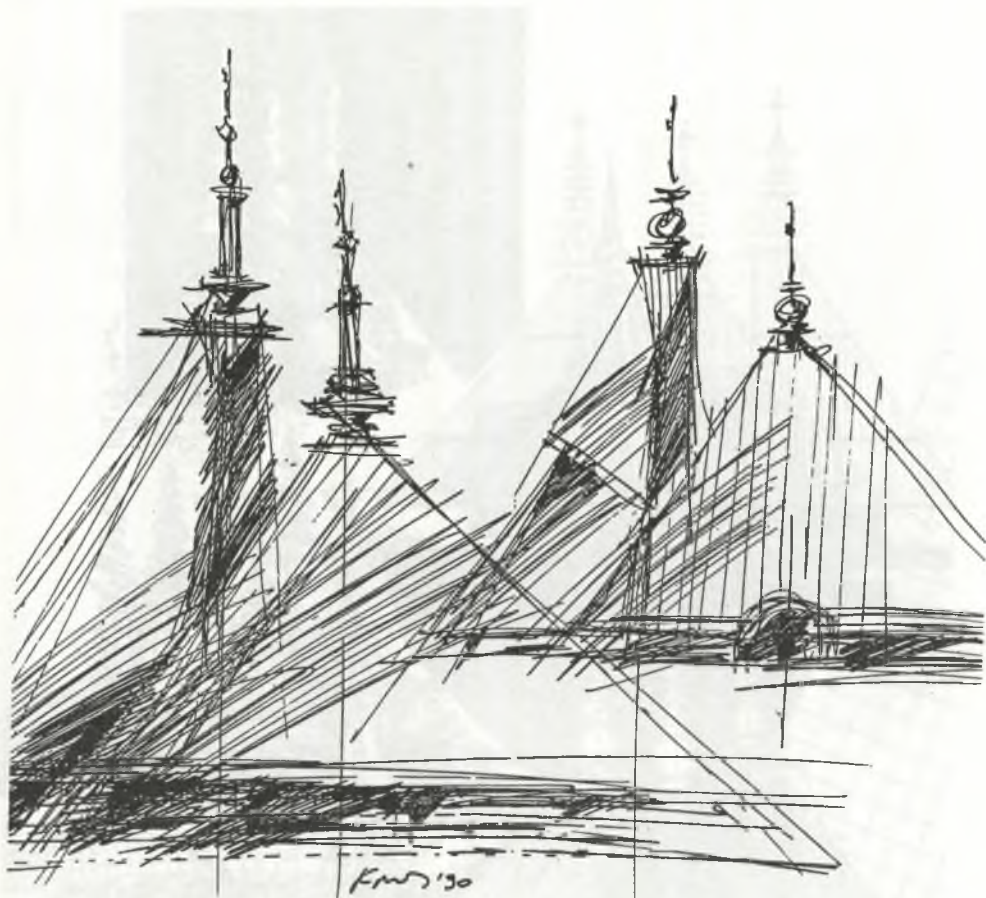

Rys.5. Szkice koncepcyjne brył kościołów katolickich opartych na tradycyjnych formach świątyń drewnianych, opracowanie dla regionu białostockiego i Rusi [wg (10)]

Opierając się na teorii rodzimości i kontynuacji w architekturze użyto podobnego systemu znaków i symboli, które są trwałym świadectwem kulturowym w tradycji architektury sakralnej

Fig.5. Conceptual outlines of Catholic churches masses, modelled after wooden temples and designed for Białystok region and for Belorussia [after 10]

Following the theory of nativeness and continuity in architecture, there was used the similar system of signs and symbols, which permanently speak volumes for sacred architecture tradition

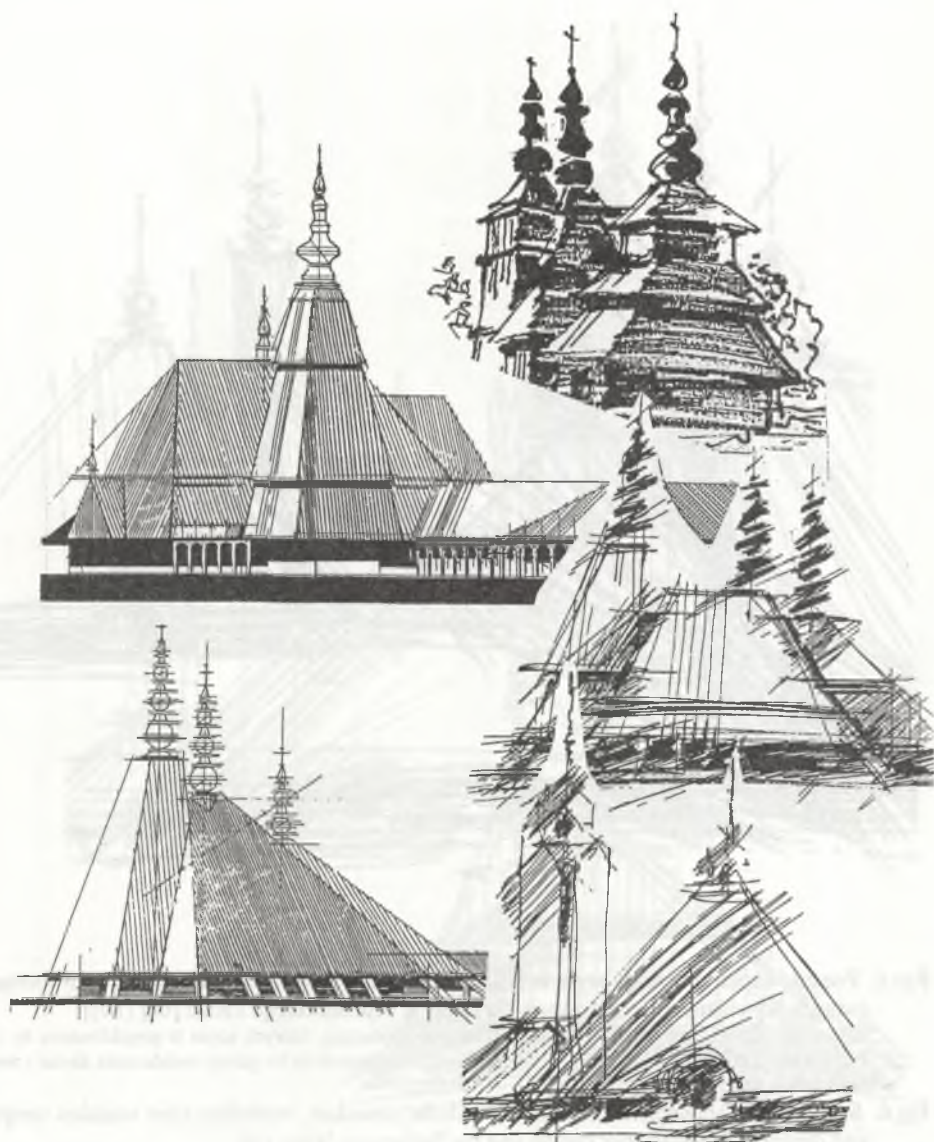

Rys.6. Poszukiwania koncepcji bryły kościołów katolickich opartych na tradycyjnych formach świątyń drewnianych, opracowane dla regionu białostockiego i Rusi [wg (10)]

Elementy rodzime, powodujące oddźwięk w pamięci społecznej, których użyto w projektowaniu to: tradycyjna bryła kościoła, dzwonnica charakterystycznie zwężająca się ku górze, zwieńczenia dachu i wieży dzwonowej, soboty otaczające sacrum

Fig.6. Searches for concepts of masses of Catholic churches, modelled after wooden temples and designed for Białystok region and for Belorussia [after 10]

Native components that have been used in design, and which called forth a response to on the part of social memory, are as follows: a traditional mass of the church, the characteristically tapering belfry, ridge and belfry cappings, a sobota compassing the sanctity

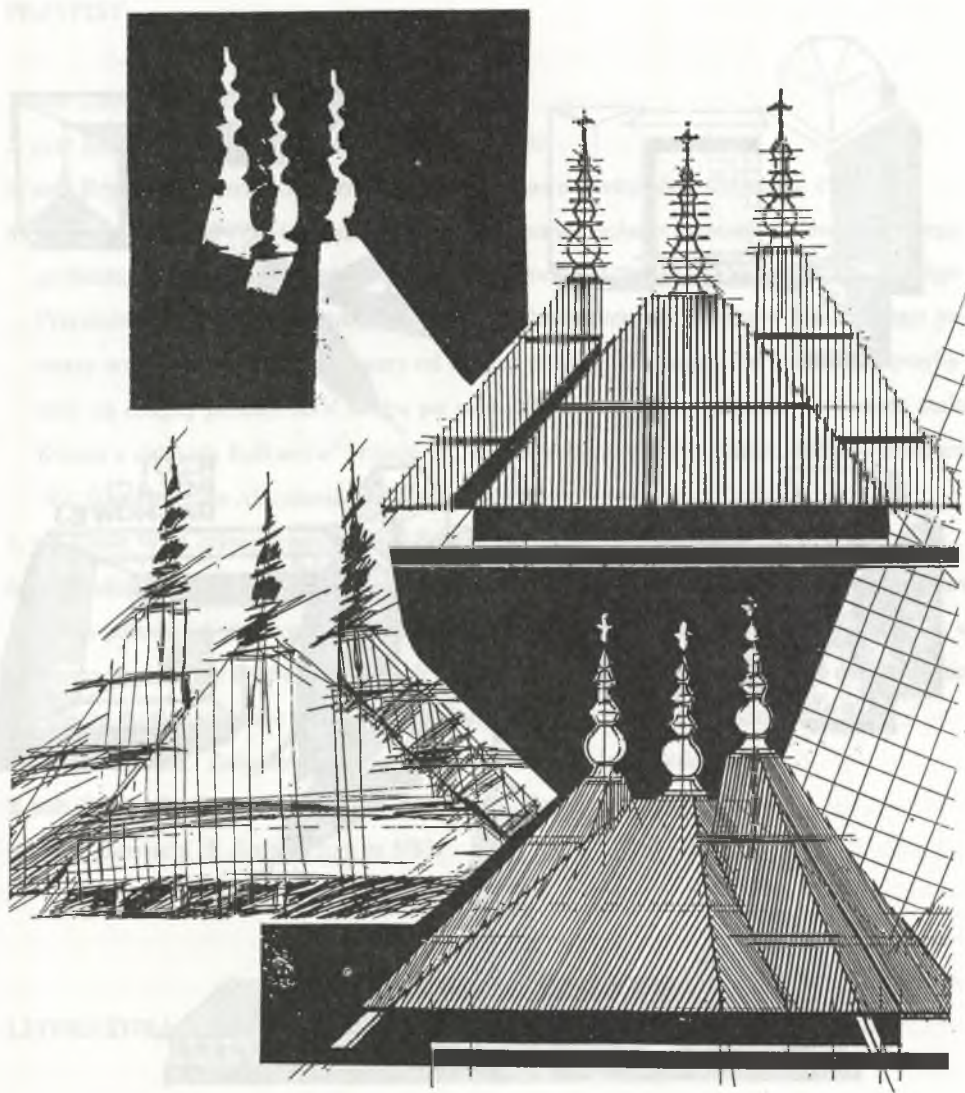
Rys.7. Projekty koncepcyjne brył kościoła dla regionu białostockiego i Rusi [wg(10)]

Zdając sobie sprawę z cech regionalnego katolicyzmu, budując bryłę zespołów parafialnych świadomie nawiązano do tradycyjnych form, używając często bezpośrednich cytatów

Fig.7. Conceptual designs of church masses for Białystok region and for Belorussia [after 10]

Becoming aware of features of regional Catholicism masses of parish churches have been consciously modelled after traditional forms, often using directly adopted motifs

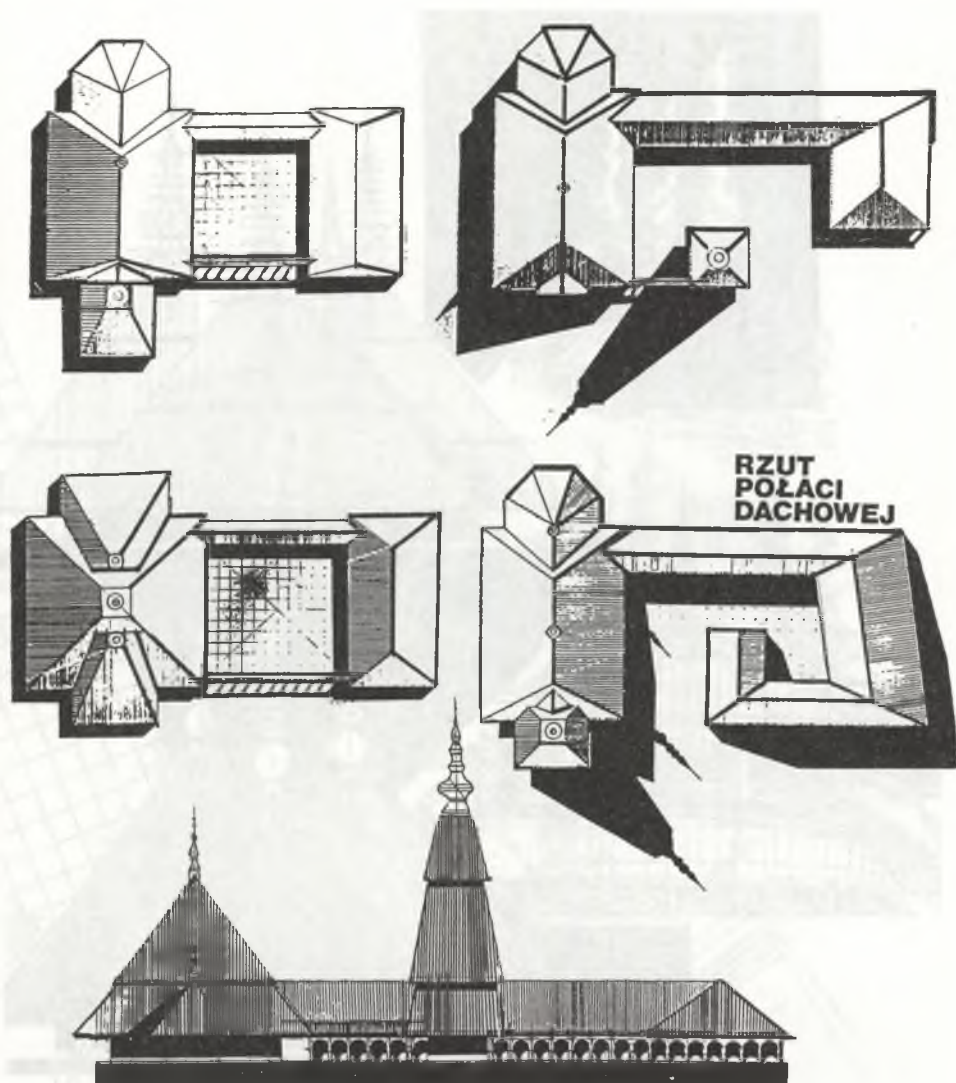

Rys. 8. Projekty koncepcyjne brył kościoła dla regionu białostockiego i Rusi [wg10]

Kształtując formę sacrum starano się również połączyć elementy charakterystyczne dla całej architektury sakralnej korzystając ze spuścizny nie tylko kościołów katolickich, ale także świątyń unickich i cerkwi prawosławnych. Bryła kościoła stała się zjednoczeniem form właściwych dla świątyń chrześcijańskich wychodząc naprzeciw idei pojednania Chrześcijań

Fig. 8. Conceptual designs of church masses for Białystok region and for Belorussia [after 10]

The form of sanctity was modelled with efforts towards joining the components specific for all sacred architecture including the heritage of Catholic, Orthodox and Uniate churches. The mass of the church became a union of forms specific for all Christian temples expressing the idea of reconciliation of Christians

Rys.9. Przykłady koncepcji ukształtowania katolickich zespołów sakralnych w regionie białostockim i na Rusi [wg (10)]

Sposób kształtowania zespołów oparty został na historycznych założeniach sakralno-klasztornych. Bryły kościoła i ośrodka parafialnego zestawiono w taki sposób, aby wytworzyć wewnętrzne dziedzińce, które są strefą pośrednią pomiędzy ulicą a sacrum

Fig.9. Examples of designs of Catholic sacred units in Białystok region and in Belorussia [after 10]

The way in which units were designed based on historical church and convent projects. Masses of a church and a parish centre were juxtaposed in such a way that inner yards, being an intermediate zone between the street and the sanctity, were formed

PRZYPISY

1. zob. Zubrzycki: *Cieślictwo Polskie*, 1930.
2. cyt.: Mokłowski K.: *Sztuka ludowa w Polsce*, 1903.
3. zob. Brykowski: *Drewniana architektura kościelna w Małopolsce XV wieku*, 1981.
4. „Łemkowie do 1947 roku zamieszkiwali południowe połacie powiatów: nowosądeckiego, gorlickiego, jesielskiego, krośnieńskiego i sanockiego oraz skrawek powiatu leskiego. Przodków Łemków upatruje się wśród będących wyznawcami Kościoła Wschodniego pasterzy wołoskich, którzy poczawszy od drugiej połowy XIV wieku po wiek XVII przybywali od drugiej połowy XIV wieku po wiek XVII przybyli na południe i północne stoki Karpat z dalekich Bałkanów”. Eisele W.: *Cerkwie łemkowskie w Polsce, album-kalendarz '92*, Wydawnictwa Akcydensowe, Warszawa 1991.
5. wg Eisele W.: *Cerkwie łemkowskie w Polsce*, album-kalendarz '92.
6. W granicach państwa polskiego zachowało się zaledwie 69 cerkwi łemkowskich, co stanowi około połowę ich pierwotnej ilości. Przyczyniły się do tego dwie kolejne wojny światowe, a potem wysiedlenie Łemków w ramach akcji „Wisła” z ich pradawnych siedzib na zachodnie rubieże Polski i wreszcie lata prawnego niebytu kościoła grekokatolickiego.
7. por. Thullie Cz.: *Zabytkowe dzwonnice drewniane w Polsce*, Kraków 1969.
8. zob. Rosier-Siedlecka M.E.: *Posoborowa architektura sakralna*, 1980.
9. cyt. Drzewiecki H. *Architektura* nr 5/83.

LITERATURA

1. Mokłowski K.: „Sztuka ludowa w Polsce”, 1903.
2. Zubrzycki: „Ciesielstwo Polskie”, 1930.
3. Brykowski: „Drewniana architektura kościelna w Małopolsce XV wieku”, 1981.
4. „Cerkwie łemkowskie w Polsce”, album-kalendarz '92, Wydawnictwa Akcydensowe, Warszawa 1991.
5. Rosier-Siedlecka M.E.: „Posoborowa architektura sakralna”, 1980.

6. Architektura, nr 5/83.
7. Szymanowska: „Zabytkowa architektura Polska w tekach ikonograficznych-katalog”, 1983.
8. Smólski: „Zabytki na trasach turystycznych województwa krakowskiego”, 1975.
9. Krupiński A.B.: „Zabytki urbanistyki i architektury województwa tarnowskiego”.
10. Fross K.: „Koncepcje ukształtowania katolickich zespołów sakralnych w regionie białostockim”, praca dyplomowa pod kierunkiem prof. T. Gawłowskiego, Wydział Architektury Politechniki Śląskiej, Gliwice 1990.
Praca prezentowana przed Komisją Episkopatu Polski ds. Budowy Kościołów w Warszawie w 1990 roku.
11. Thullie Cz.: „Zabytki architektoniczne województw katowickiego i opolskiego”, przewodnik, Śląsk, 1969.
12. Thullie Cz.: „Zabytkowe dzwonnice drewniane w Polsce”, Teka Komisji Urbanistyki i Architektury, tom III, Kraków 1969.

Abstract

To some extent wooden Catholic and Orthodox churches are museums of all trends of folk art: building, sculpture, board and wall painting. They are repositories of native signs, symbols and forms. This riches of information can be used for design modern sacred objects with respect to the principle of continuation of tradition. Going back to historical examples, with their specifics and symbols, often forms a good context for design. The intention of a concept should be that the simplicity of sacred architecture serves as a background for liturgical events, it should not mean but be a place. The form should be quiet to associate church with a dignified beauty and not with riches. One should rather design a church as a place characteristic of harmony and propriety. It is just wooden church architecture that is free from dramatization, window-dressing pomp and triumphing. Instead, one sees a search for harmony, balance, poerty and, first of all, truth. So, this rich heritage of wooden building may become a groundwork for constructing semiotic forms of newly designed objects or complexes.